शाङ्कराद्वैतवेदान्तस्यानन्यसाधारणविषयोऽध्यासः

डॉ० महाप्रभुलालगोस्वामी
अध्यक्षचरः,
तुलनात्मकधर्मदर्शनविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी

(सारस्वत्याः सुषमायाः ४३ व० १-२ अ० प्रतिमुद्रणम्)
ज्येष्ठ-भाद्र-पूर्णिमे, वि० सं० २०४५

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वाराणसी-२२१ ००२ (उ० प्र०)

शाङ्कराद्वैतवेदान्तस्यानन्यसाधारणविषयोऽध्यासः

डॉ० महाप्रभुलालगोस्वामी
अध्यक्षचरः,
तुलनात्मकधर्मदर्शनविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी

❀ ❀ ❀

अद्वैतदर्शनदृष्टिमाश्रित्य विविधविषयालोचनायामपि सुप्रसिद्धदर्शनसिद्धान्तमवलम्ब्यैवाद्वैतदर्शनेऽपि ते किल विषयाः समुपबृंहिताः। अत एव "तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते[१]", स्वसिद्धान्तानुग्राहकरूपेण स्वीकृता अपरदार्शनिकसिद्धान्ता अपि। अत एव निःसङ्कोचं सश्रद्धं कथयति भगवान् भाष्यकारः—"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" (१।१।२) इत्यक्षपादसूत्रमुद्धृत्य "तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम्"[२]। पद्मपादाचार्योऽपि तर्कलक्षणनिरूपणावसरे वात्स्यायनप्रभृतीनामवितथनिरूपणमुद्धरति—"प्रमाणशक्तिविषयतत्सम्भवासम्भवपरिच्छेदात्मा प्रत्ययः", अग्रे च—"क्व तर्हि तर्कस्योपयोगः ? विषयासम्भवशङ्कायां तथानुभवफलानुत्पत्तौ तत्सम्भवप्रदर्शनमुखेन फलप्रतिबद्धविगमे"। एवमेवैतस्य पञ्चपादिकाग्रन्थस्य व्याख्याने प्रकाशात्मयतिरपि स्वविवरणे नैयायिकसिद्धान्तमेवान्ववर्तत। वाचस्पतिमिश्रस्य व्याख्याने तु विशिष्टप्रयत्नो न्यायानुसरणे विद्यत एवेत्यवितथं वचः। आचार्यानन्तरमन्ये भाष्यकारा न्यायमीमांसादिसिद्धान्तमनुसृत्य बहून् ग्रन्थान् व्यरचयन्। आचार्यरामानुजादीनां न्यायपरिशुद्धयादयो ग्रन्थाः प्रसिद्धा एव। अत आचार्यप्रणीते शास्त्रे प्रान्तीयगन्धलेशोऽपि नास्ति। सिद्धान्तस्याद्वैतत्वं यथा तथैव देशस्य सार्वभौमत्वमपि सुस्पष्टभावेन प्रतिष्ठापितम्। अध्यासस्य प्राथम्येन खण्डसत्यस्य सर्वथारोपितत्वमेव। अत एवाचार्योदयनेनात्मतत्त्वविवेके "नाद्वैतं नापि द्वैतम्" इत्यादिनाद्वैतदर्शन एवोपसंहरतोक्तम्—"यो निष्काम आप्तकामः स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति तत्रैव समवलीयन्ते ..... अथार्थाभावो यमाश्रित्य वेदान्तद्वारमात्रोपसंहारः ..... यमाश्रित्याद्वैतमतोपसंहारः ..... यमाश्रित्य चरमवेदान्तोपसंहारः ..... यमाश्रित्य न्यायदर्शनोपसंहारः" (आत्मतत्त्वविवेकः, पृ० ९३५-९३६)। न्यायभाष्यकारेणाप्युक्तम्—

१. ब्रह्मसूत्रम्—१।१।१; २. तदेव—१।२।४।

"तदभयमजरममृत्युपदं ब्रह्मक्षेमप्राप्तिः" इति। आचार्यवाचस्पतिनाप्युक्तम्—मोक्षस्याभयरूपत्वं बहुधा श्रुतावुक्तमिति। ब्रह्मणोऽजरत्वकथनेन ब्रह्मपरिणामवादो निराकृतः। अमृत्युपदेन बौद्धमतं प्रत्याख्यातम्, यतः प्रदीपनिर्वाणस्येवात्मन उच्छेदस्यैवापवर्गत्वं तैः समर्थ्यते। अमृत्युपदं ब्रह्मस्वरूपमेवापवर्गः[१]।

अक्षपादसूत्रस्य चतुर्थाध्यायस्थप्रथमाह्निकस्यैकोनषष्टिसंख्याके सूत्रे वात्स्यायनेनोक्तम्—योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति" इति (बृ० आ० ४।४।६)। अतः श्रौतसिद्धान्तमवलम्ब्यैव न्यायसिद्धान्तः प्रदर्शितः। न्यायतात्पर्यपरिशुद्धिग्रन्थे न्यायशास्त्राधिकारिनिरूपणप्रसङ्ग उदयनाचार्येणोक्तम्—"तस्य च रूपाणि शमदमादिसम्पत्तिः, नित्यानित्यविवेकः, ऐहिकामुष्मिकयोगवैराग्यं मुमुक्षुता चेति[२]"। एतदेव विशेषणमथशब्दव्याख्याने श्रीशङ्कराचार्येणोक्तम्।

पूर्वमीमांसादर्शने जैमिनिना सूत्रेण मोक्षस्वरूपं नैव निरूपितम्; किन्तु "अथातो धर्मजिज्ञासा" (पू० मी० १।१।१) एवम् "अन्वाहार्ये च दर्शनात्" (१२।४।४७) इत्युपक्रमोपसंहारवाक्यतात्पर्यालोचनायां मीमांसाशास्त्रस्याभिप्रायो वेदाध्ययनानन्तरं वेदार्थरूपधर्मस्य विचारः कर्तव्य इत्येवमन्वाहार्यरूपदक्षिणायां ब्राह्मणस्यैव निर्देश इत्यृत्विक्कर्मणि केवलं ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति वेदार्थधर्मविचार एव शास्त्रस्य प्रतिपाद्यो विषयः।

पूर्वमीमांसादर्शनस्य शबरस्वामिकृतस्य भाष्यस्य द्विविधं व्याख्यानं प्रसिद्धम्। एकं भट्टपादव्याख्याप्रस्थानमपरं प्रभाकरमिश्रप्रणीतशाबरभाष्यनिबन्धप्रस्थानम्। अनयोः प्रस्थानयोर्मोक्षसम्बन्ध आलोचना विद्यते। प्रभाकरो बृहतीव्याख्यान आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च निर्दिश्योक्तवान्—"नन्वहङ्कारममकारावनात्मन्यात्माभिमानाविति"[३]। आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च न सम्भाव्यते। एतत् सर्वम् आरोपितं मिथ्याऽभिमानमात्रम्। अहङ्कारप्रयुक्तमेव कर्तृत्वं ममकारप्रयुक्तमेव च भोक्तृत्वमिति तदाशयः। अनन्तरम् अहङ्कारस्य ममकारस्य मिथ्याभिमानमात्रत्व आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च कथं सेत्स्यतीति शङ्कासमाधाने निगदितम्—"मुदितकषायाणामेतत्कथनीयम्, न कर्मसङ्गिनामित्युपरम्यते"। छान्दोग्यस्य सप्तमप्रपाठके नारदसनत्कुमारसंवादे व्याहृतम्—"तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्

---

१. अभयमिति पुनः संसारभयाभावमाह 'अभयं च ब्रह्म' इति असकृदभयश्रुतेः। ये तु ब्रह्मैव नामरूपप्रपञ्चात्मना परिणतमित्याहुः, तान् प्रत्याह—अजरमिति। वैनाशिकाः प्राहुः—"प्रदीपस्येव निर्वाणो मोक्षस्तस्य चेतसः" इति।

२. ता० परि०, पृ० १५–१६; ३. बृ० २५६।

सनत्कुमारः" इति। श्रुतिं विचिन्त्य तथोक्तमिति प्रतीयते। बृहत्यामग्रेऽप्युक्तम्, आह च भगवान् द्वैपायनः—"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्" (गीता, ३।२६)। एतेन रागिणां कृत आत्मतत्त्वनिरूपणे बुद्धिभेदातिरिक्तं किमपि फलं नास्ति। कर्मसङ्गी रागी पुरुष आत्मतत्त्वं श्रुत्वा कर्मानुष्ठाने श्रद्धाविरहितो भवेत्। रागान्धत्वाच्चात्मतत्त्वावगतिरपि तेषां न सम्भाव्यते। अग्रे चोक्तं प्रभाकरेण—"तस्माद् न विवृतमत्र भाष्यकारेण भगवता वचनानुरोधात्, नाज्ञानात्" (बृहती, पृ० २५६)। अर्थाद् व्यासदेववचनमनुसृत्यात्मनो यथार्थस्वरूपं कर्ममीमांसाविवरणे न कृतम्, अकर्तृत्वाभोक्तृत्वात्मस्वरूपाज्ञानात् तथा न विहितमिति न शक्यते वक्तुमिति तत्तात्पर्यम्।

एतत्प्रभाकरवाक्यालोचनयाऽवगम्यते यदात्मनः पारमार्थिकस्वरूपावगतौ कर्माधिकार एवोच्छिन्नः स्यात्। उपनिषद्युपदिष्टमात्मतत्त्वज्ञानं कर्माधिकारविरोधीति। प्रभाकरव्याख्यायां पञ्चिकायां शालिकनाथः प्रभाकरसिद्धान्तानुवर्तनं कृतवान्। सिद्धान्तबिन्दुव्याख्याने गौडब्रह्मानन्दः सुस्पष्टमभिवदति—"आत्मा निष्प्रपञ्चो ब्रह्मैव, तथापि कर्मप्रसङ्गे न तथा वाच्यम्। उक्तं हि कृष्णेन भगवता—"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्" (गीता ३।२६)। एतत्कथनात् प्राक् ब्रह्मानन्देनोक्तम्—"प्रभाकरभट्टयोस्तु वेदान्तदर्शने विद्वेषाभावः"। (सिद्धान्तबिन्दुः, पृ० ३५४) उभयोरभिप्राय एक एव। प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य चतुर्थसूत्रव्याख्यान आचार्यः शङ्करः पूर्वपक्षमुत्थाप्य कथयति—"अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते, यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म, तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते" (ब्र० सू० १।१।४, पृ० १०८)। अयमाशयः—यद्यपि शास्त्रेण ब्रह्मात्मैक्यं सिद्ध्यति, तथापि ब्रह्मात्मैक्यविषयकप्रतिपत्तिर्विधिवशत एव सिद्ध्यति, विधिसंस्पर्शनरहितशास्त्रेण ब्रह्मैक्यसिद्धिर्न सम्भाव्यते। एतद्व्याख्यायां भामत्यामुक्तम्—आचार्यदेशीयानां मतमुत्थापयति—"अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त इति"। आचार्यपदप्रयोगस्थाने आचार्यदेशीयः, आचार्यकल्प इत्युक्तम्। कल्पतरुग्रन्थे निष्कर्षप्रदर्शनार्थमुक्तम्—

अयन्तु सन्तु वेदान्ता मानं ब्रह्मात्मवस्तुनि।
किन्तु ज्ञानविधिद्वारेत्येष भेदः प्रतीयताम्॥ इति।
(कल्पतरुः, पृ० १०८)

मीमांसकानां मते जीवब्रह्मणोरैक्यं वेदान्तवाक्यप्रमाणकम्; परं वेदान्तवाक्येनैक्यं जीवब्रह्मणोर्नैव सेद्धुमर्हति। जीवब्रह्मणोरैक्यविषयकज्ञानं विधिप्रयुक्तमेव सेत्स्यति। अयं पक्षः प्रभाकरमतानुयायिनां मीमांसकानामेव। अतः शङ्कराचार्यात् पूर्वमपि मीमांसकैर्युक्त्याऽद्वैतवादस्य समर्थनं कृतम्। ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि प्रभाकरानुयायिभिर्विधिः स्वीकृतः। विधिविवेके मण्डनमिश्रेणोक्तम्—"प्रत्यस्तमिताखिलभेदप्रपञ्चात्मतत्त्वं कथमस्यगोचरः। तस्मात् प्रलीनसकलावच्छेदोल्लेखमद्वैततत्त्वावभासात्मकं ज्ञानमन्यदेव-

शब्दाद् विधीयते" (वि०वि०, पृ० २४६)। न्यायकणिकायामपि–"आत्मप्रतिपत्तिकर्तव्यताशब्दाद् विधीयते"... परत्वमुपनिषदाम्। तिस्रः खल्विमाः प्रतिपत्तयः सम्भवन्ति—श्रुतमयी, चिन्तामयी, साक्षात्कारवती च" इति (न्या० क०, पृ० २७०)। कार्यार्थं एव वेदस्य प्रामाण्यमिति सिद्धं वस्तु वेदप्रमाणकं न भवति। "चोदनोऽर्थो धर्मः" इति सूत्रेण वेदार्थस्य चोदनामात्रप्रमाणकत्वमिति। प्रवर्तकवचनमेव चोदना। अतः कार्यरूपार्थं एव वेदस्य प्रामाण्यम्। प्रतिपत्तिकर्तव्यतायामेव प्रामाण्यसद्भावेऽपि वेदान्तेन प्रतिपत्तव्यविषयस्यापि सिद्धिर्भवति। उपनिषद्भागस्यापि तादृशब्रह्मविषयकप्रतिपत्तिकर्तव्यतायामेव प्रामाण्यम्। प्रतिपत्तिविधायकवाक्येन प्रतिपत्तिविषय-प्रतिपत्तव्यवस्तुनोऽपि सिद्धिर्भवति।

मीमांसकैरात्मविषयिणी प्रतिपत्तिस्त्रिभिः प्रकारैरुक्ता—श्रुतमयी, चिन्तामयी साक्षात्कारवती च। तिसृषु प्रतिपत्तिषु श्रुतिमय्यां प्रतिपत्तौ विधिर्न भवितुमर्हति; किन्तु साक्षात्कारवत्यां प्रतिपत्तावेव विधिः सम्भाव्यते। श्रुतावप्युक्तम्—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादि। मीमांसकानामयमभिप्रायो यदात्मतत्त्वं कदापि वाक्यजन्यज्ञानविषयो न भवितुमर्हति, वाक्यजन्यज्ञानमेव श्रुतमयी प्रतिपत्तिः। वाक्यघटकपदसमूहार्थस्य परस्परसंसर्ग एव वाक्यमात्रस्यार्थः, संसर्गश्च संसृज्यमानानेकार्थतन्त्रभूतः। अतो वाक्यार्थमात्रमेव नानार्थत्वदूषितम्, आत्मतत्त्वञ्च नानात्वदूषितं न भवितुमर्हति, यतः प्रत्यस्तमिताखिलभेदप्रपञ्च एवात्मतत्त्वम्। यस्मिन्नात्मतत्त्वे निखिलभेदप्रपञ्चः प्रत्यस्तमितो भवति, तादृशाखण्डैकात्मतत्त्वं कथमिव वाक्यार्थः स्यात्। वाक्यार्थो नानापदार्थसंसर्गात्मकः, अतः "प्रलीनसकलावच्छेदोल्लेखम्, अद्वैततत्त्वावभासात्मकं ज्ञानमन्यदेव शब्दाद् विधीयते"। (वि० वि०, पृ० २७६)। शाब्दज्ञानाद्भिन्नं प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानमद्वैततत्त्वावभासात्मकमेवं समस्तावच्छेदोल्लेखरहितम्। प्रभाकरमतानुयायिजनोक्तिभिर्निष्प्रपञ्चाद्वैतात्मकज्ञानस्वीकृतिः सुस्पष्टैव।

प्रतिपत्तिविधिवादिनामेतन्मतखण्डन आचार्यमण्डनेनोक्तम्—"निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभासश्च फलमेव न ततोऽन्यदभीप्स्यते, मोक्ष इति चेत्, ततोऽव्यतिरेकात्, सप्रपञ्चात्मतत्त्वावभासो हि संसारः। निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभासो हि मोक्षः स्वात्मनि स्थितिः" (वि० वि०, पृ० २७७)। अयमाशयः—यादृशात्मतत्त्वसाक्षात्कारे मीमांसकैर्विधिः स्वीकृतः, स न सुसङ्गतः, यतस्तादृशात्मतत्त्वसाक्षात्कार एव फलम्, फलांशे च विधिर्न भवति। यतः फलसाधनांश एव विधिर्भवति, निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभास एव फलम्। एतत्फलानन्तरमन्यद् वस्त्वभीप्सितं न भवितुमर्हति। निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभासस्य फलं मोक्ष इत्यपि न युक्तियुक्तम्, यतो निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभास एव मोक्षः, स चावभासस्वरूपः, अवभासश्च न फलम्। सप्रपञ्चात्मतत्त्वावभास एव संसारः। निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभासः स्वात्मनि स्थितिः। अनेन प्रकारेण प्रभाकरसिद्धान्तं निरस्य मण्डनमिश्रेणोक्तम्—"यदि कार्यरूप एव वेदार्थः, कथन्तर्हि मन्त्रार्थवादाः सोपनिषत्काः,

यस्माद् भूतादिकमर्थं चोदनैव गमयति, कथम् ? कार्यमर्थमवगमयन्ती भूतादिकमपि गमयति" (वि० वि०, पृ० २७९)।

न्यायकणिकायां तु—"चोदना हीति भाष्यग्रन्थस्य निबन्धनकृतो व्याख्यानमसमञ्जसम्" इत्याख्यातम्।

अद्वैतसिद्धान्तः प्रभाकरेण नाविष्कृतः; अपि तु ब्रह्मनन्दिप्रभृतिभिः पूर्वाचार्यैराविष्कृतः, अत एव गौडब्रह्मानन्देनोक्तम्—प्रभाकरभट्टयोस्तु वेदान्तदर्शने विद्वेषाभावः।

भाट्टमतसमालोचनयापि कुमारिलभट्टोऽद्वैताविरोधी प्रतीयते। तथा हि—

इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णु-
रात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या।
दृढत्वमेतद्विषयस्तु बोधः
प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥

(श्लोकवार्त्तिके, तर्क० का० १४८)

अत एव सिद्धान्तबिन्दावुक्तम्—"इति तर्कवचनीयभट्टकारिकया वेदान्तदर्शनपुरस्कारात्" (सि० बि०, पृ० ३५४)।

"औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" (जै० सू० १।१।५) सूत्रमिदं पूर्वोत्तरमीमांसायाः प्रमाणनिरूपणस्योपजीव्यम्। उत्तरमीमांसायां प्रमाणलक्षणसम्बन्धे किमपि सूत्रं नोक्तवान्। तथा चाज्ञातार्थज्ञापकः शब्द एव प्रमाणम्। उभयमीमांसायामज्ञातज्ञापकस्य प्रमाणत्वादेव बादरायणस्य नामकीर्तनं कृतम्। 'बादरायणस्य' व्याख्यायां शाबरभाष्य उक्तम्—"बादरायणग्रहणं बादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते बादरायणं पूजयितुं नात्मीयं मतं पर्यवसितुम्" (मी० शा० भा० १।१।५)। भगवन्तं बादरायणं प्रति श्रद्धातिशयं द्योतयितुमेतदुक्तम्। अतो न केवलं जैमिनेर्मतमेतत्। भगवतो बादरायणस्य मतप्रदर्शनप्रसङ्गेऽद्वैतवेदान्तिनो वदन्ति—ब्रह्मचैतन्यमेवाज्ञातमज्ञानावृतम्, जडवस्त्वज्ञातं न भवितुमर्हति। अतोऽज्ञातब्रह्मज्ञापनं शब्द एव प्रमाणम्। तत्राप्यज्ञातशुद्धनिरवच्छिन्नब्रह्मज्ञापकशब्द एव मुख्यं प्रमाणम्। एवं सावच्छिन्नज्ञातब्रह्मज्ञापकशब्दो गौणरूपेण प्रमाणम्। घटोऽज्ञात इति कथनेन घटावच्छिन्नं चैतन्यमज्ञातमिति गम्यते। घटादिजडवस्तु खल्वज्ञानविषयताया अवच्छेदकं भवति, अज्ञानस्य विषयो न भवति, अज्ञानविषयश्चैतन्यमेव भवति। शुद्धचैतन्यमेव चैताभावोपलक्षितं चैतन्यम्, तथा चैतज्जैमिनिसूत्रमप्यद्वैत एव पर्यवसितं भवति। बादरायणाभिप्रेतमिदं प्रमाणलक्षणमिति जैमिनिना स्वयमेवोक्तम्।

विधिविवेक उक्तम्—सिद्धवस्तुनः प्रतिपादनं प्रमाणवाक्यस्य स्वभाव एव नास्ति। 'धनसमृद्धोऽयं देशः' इत्यादि सिद्धवस्तुप्रतिपादकं लौकिकवाक्यमपि विधिपर्यवसायि, यतः 'त्वं जानीहि' इति विधिवाक्य एव पूर्ववाक्यं पर्यवसितम्।

प्रभाकरमिश्राशयाभिव्यक्तिदृष्ट्या वाचस्पतिमिश्रो वदति। कस्तावत्प्रतिपत्तिशब्दार्थः? उपनिषद्वाक्यजन्यब्रह्मविषयकशाब्दबोधः, ब्रह्मविषयकध्यानं चिन्ता वा, ब्रह्मसाक्षात्कारो वा। ब्रह्मप्रतिपादकवाक्याद् वाक्यार्थबोधे विधेरपेक्षा नास्ति, वाक्यार्थबोधे यदि विधेरपेक्षा स्यात्, तदा कर्मविधिरपि स्वार्थबोधार्थमन्यविधेरपेक्षां कुर्यात्। एवमेव तत्राप्यन्यविधेरित्यनवस्था स्यात्। विधिवाक्येनावगत्यनन्तरं विधेयवस्तुनि प्रवृत्तिः स्यात्, एतदेव विधेः प्रयोजनम्, ब्रह्मविषयकशाब्दबोधे कुत्र प्रवृत्तिर्भवेत्? अतः शाब्दबोधे विधिस्वीकारे विधेः प्रयोजनमेव न स्यादिति श्रुतमय्यां प्रतिपत्तौ विधिर्न सम्भाव्यते।

न्यायकणिकायामपि वेदान्तवाक्यं यदि ब्रह्मप्रतिपत्तिविधायकं स्यात्, तदा ब्रह्मस्वरूपे वेदान्तवाक्यं प्रमाणमेव न स्यात्, ब्रह्मप्रतिपत्तिविषयकविधिः प्रतिपत्तिविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्यापेक्षां कुर्यादिति ब्रह्मस्वरूपे वेदान्तवाक्यं प्रमाणं भवेत्, परमेतन्न समीचीनम्, यतः प्रतिपत्तिः समारोपितविषयेऽपि भवितुमर्हति। अतो वेदान्तवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं न सिद्धयतीति वेदान्तस्य ब्रह्मविद्यात्वमेवासम्भवि।

"अपि च प्रतिपत्तिविधिपरत्वे वेदान्तानां ब्रह्मस्वरूपसत्तायामप्रामाण्यप्रसङ्गः.... प्रतिपत्तिविषयो हि विधिः प्रतिपत्तिविषयमात्मतत्त्वमपेक्षते। तथा च तदात्मशब्दः प्रमाणमिति चेत्, न, आत्मतत्त्वमन्तरेण समारोपेणापि प्रतिपत्तेरुपपत्तेः। एवञ्च तत्परत्वाभावाद् वेदान्तानां ब्रह्मविद्यात्वं प्रसिद्धं बाध्येत" (न्या० क० १९३)।

आचार्यमण्डनेनाप्युक्तं यद् वेदान्तवाक्यं यदि ब्रह्मप्रतिपत्तौ विधिप्रतिपादकं स्यात्, तदा तादृशवाक्याद् ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमनुष्ठानस्यावगतिर्भवेत्। यतो विधिवाक्यात् क्रियाया बोधो भवति। अतस्तादृशवाक्यादात्मतत्त्वस्य सिद्धिर्न स्यादित्यात्मतत्त्वस्य ब्रह्मतत्त्वस्य वा प्रतिपादकवेदान्तवाक्ये विधिसत्त्वेऽपि तदविवक्षितमेव स्यात्[1]।

यद्युच्यते ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यश्रवण एव ब्रह्मविषयकशाब्दज्ञानमुत्पद्यते। एतस्मिन् शाब्दज्ञाने विधेरावश्यकताया अभावेऽपि ब्रह्मविषयकशाब्दज्ञानाद् भिन्नविषयकं साक्षात्कारात्मकं ज्ञानं ब्रह्मगोचरं प्रत्यक्षज्ञानं विधातुं शक्यते। विशेषतो ब्रह्म

१. वि० वि०, पृ० १९४।

शाब्दज्ञानस्य विषयो न भवितुमर्हति, यतो वाक्यार्थज्ञानमेव शाब्दज्ञानं पदार्थसंसर्गश्च वाक्यार्थः संसर्गज्ञानं संसृष्टानेकपदार्थविषयकं भवति। अतो निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चात्मकं ब्रह्मतत्त्वं वाक्यार्थज्ञानस्य विषयः कथमिव स्यात् ? तस्मादद्वैततत्त्वावभासज्ञानं वाक्यजन्यज्ञानाद् भिन्नम्, तत्रैव च विधिः[1]।

प्रभाकरस्यैतत्सिद्धान्तखण्डनप्रसङ्ग आचार्यो मण्डनः कथयति—अद्वैततत्त्वावभासरूपः साक्षात्कारो विधेयो न भवितुमर्हति, अद्वैततत्त्वसाक्षात्कार एव फलम्। फलं न कदाचिदपि विधेयं भवति। फलातिरिक्तं किमप्यभीष्टं न जायते, तथा चाभिलषितान्यवस्तूनामभावात् फले विधिर्न भवति। "वार्तमेतत्, न खलु फलांशो विधिगोचरः। निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभासश्च फलमेव, न ततोऽन्यदभीप्सते, मोक्ष इति चेत्, ततोऽव्यतिरेकात्" (वि० वि० १९७)। मोक्षस्य निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभासरूपत्वात् स्वात्मनि स्थितिरेव मोक्ष इति।

सकलभेदप्रपञ्चरहितस्य ब्रह्मणः केनापि रूपेण शाब्दज्ञानविषयत्वाभावात् तादृशब्रह्मविषयकज्ञाने विधिर्न सम्भाव्यते। निर्विषयकज्ञाननिरूपणं न सम्भवति। सिद्धविषय एव ज्ञानस्य निरूपको भवति, नासिद्धविषयः। वाक्यस्थले च ज्ञाननिरूपकं प्रपञ्चरहितं ब्रह्म। एतस्य ब्रह्मणः सिद्धिः शाब्दप्रमाणातिरिक्तप्रमाणेन न भवितुमर्हति। ब्रह्मणः सिद्धिं विना ब्रह्मविषयकज्ञानस्यापि सिद्धिर्न सम्भाव्यतेऽतो ब्रह्मज्ञाने विधिरसम्भव एव। शाब्दज्ञानविषयाभावेऽपि भेदप्रपञ्चविलयेन शाब्दज्ञानस्य विषयो भविष्यति, एतदपि न समीचीनम्, तथा सति ब्रह्म शाब्दज्ञानाविषयो न भवेत्, 'आत्मा ज्ञातव्यः', 'आत्मानमुपासीत' इत्याद्युपनिषद्वाक्यं यदि ब्रह्मप्रतिपत्तिकर्तव्यतातात्पर्यकं स्यात्, तदेदृशं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमित्यत्र ब्रह्मण ईदृशत्वमुपनिषद्वाक्यस्यार्थो न भवेत्, वाक्यस्य यत्र तात्पर्यं स एव वाक्यार्थः, वचनस्य प्रतिपत्तिकर्तव्यतायां वाक्यस्य तात्पर्यमिति ब्रह्मण ईदृशत्वे वाक्यस्य तात्पर्यं नास्ति। अतो वाक्यतात्पर्याविषयब्रह्मस्वरूपं वाक्येन न सिद्ध्येत्, प्रतिपत्तिविधेः कर्तव्यतापरत्वेऽपि प्रत्येतव्यविषयपरत्वं तस्य नास्ति।

"प्रतिपत्तिकर्तव्यतैव प्रतिपत्तिरिति तद्विषयस्य ब्रह्मण आक्षेप इति प्रत्येतव्यब्रह्मतत्त्वं सेत्स्यति" प्रभाकरस्यैतत् कथनमपि न समीचीनम्। प्रतिपत्तिकर्तव्यतया प्रत्येतव्यस्याक्षेपेऽपि तथात्वस्याक्षेपो न सम्भवति। यदि कार्यरूप एव वेदार्थः, कथं तर्हि मन्त्रार्थवादाः सोपनिषत्का भूतार्थाभिधायिनः। यदि भूतादिरर्थश्चोदनायाः, न स तर्हि कार्यरूपो वेदार्थः, न चानपेक्षेति कार्यमवगमयन्ती भूतादिकमपि गमयति। द्विविधो हि शब्दः कार्याभिधायी लिङादिः, भूताद्यभिधायी च लङादिः, तत्र लिङादेस्तावत् कार्याभिधायित्वादेव तत्परत्वम्। लङादयस्तु भूतादिकार्यपरतया तदन्वितमेवा-

---

१. वि० वि० १९७।

भिदधति। ततश्च तेषामपि कार्ये तात्पर्यात् कार्यार्थत्वं सिद्धम्, तथा च भूताद्यभिधायिनामपि निरपेक्षत्वम्, भूताद्यभिधायकलङादेरनपेक्षत्वात्। यदि लङादिकार्येण सहासम्बद्धशुद्धभूतवस्तुमात्रस्य प्रतिपादनं स्यात्, तदा प्रमाणान्तरसिद्धभूतवस्तुनः प्रतिपादकत्वात् सापेक्षत्वं स्यात्, तदा निरपेक्षत्वरूपं प्रमाणं स्यात्। भवतु नाम, प्रपञ्चितमेतत्सर्वं प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथादिभिः।

"आत्मैवंरूपो ज्ञातव्यः" इत्येतद्वाक्येनैवंरूपताऽवश्यमेव सिद्ध्यतीत्यत्र नास्ति सन्देहः। अतथावस्तुन्यतथाभावस्वीकर्तृणां मते ज्ञानविधिना ज्ञेयवस्तुनः मापि भवतु; किन्तु ज्ञानं कदापि विषयव्यभिचारि न भवितुमर्हतीति ज्ञानविधिवाक्यस्य ज्ञेयस्वरूपे तात्पर्याभावेऽपि ज्ञानमहिम्नैव ज्ञेयवस्तुस्वरूपस्य सिद्धिः स्यात्। यद्धि वस्तु यद्रूपं नास्ति तत् तद्रूपेण कदापि ज्ञानस्य विषयो न स्यात्, विषयव्यतिरेकेऽपि ज्ञानं स्यात्, तदा लोकव्यवहार एवोच्छिन्नः स्यात्, ज्ञाने वस्तुनो भासमानत्वेऽपि ज्ञानस्याऽऽलम्बनमन्यद् भवति। यथा ज्ञाने रजतस्य भासमानत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यालम्बनं शुक्तिरेवेति प्रतीतिविरुद्धम्, यद्धि ज्ञाने भासते तदेव तज्ज्ञानस्य विषयः। विषयस्य व्यवहारार्थमेव विषयज्ञानस्यावश्यकतेति रूपेणाऽख्यातिवादं प्रदर्श्य खण्डनं कृतम्। आचार्यमण्डनोऽख्यातिवादं खण्डयित्वाऽन्यथाख्यातिवादं समर्थितवान्। अनिर्वचनीयख्यातिवादस्तु नैव समर्थितः।

पूर्वोक्तविश्लेषणेनाद्वैतब्रह्मसिद्ध्यर्थमुत्तरमीमांसाया आरम्भो निष्प्रयोजन इति। एतदपि सुस्पष्टं यद् यस्याद्वैतसिद्धान्तस्य समर्थनमाचार्यशङ्करप्रभृतिभिः कृतं तत् स्मरणातीतकालादेव गौडपाद-द्रविडाचार्य-ब्रह्मनन्दि-सुन्दरपाण्ड्यादिभिर्वेदान्ताचार्यैरुत्तरमीमांसासाहाय्येनाद्वैतब्रह्मसिद्धिः कृता। पूर्वमीमांसकैरपि भिन्नरूपेणाद्वैतवाद एव समर्थितः। प्रभाकरोऽपि पूर्वसिद्धान्तस्यैव समर्थको न त्वपूर्वोद्भावकः।

प्रदर्शितमीमांसकमतालोचनायामेतत् तु निश्चप्रचं यद् विपरीतार्थविषयकज्ञानसिद्ध्यधीन एवाद्वैतवेदान्तिनां जयो नान्यथा। भ्रमज्ञानसिद्धौ विधिनिरपेक्षवेदान्तवाक्येनैव ब्रह्मणः सिद्धिः करणीया। सकलस्य ज्ञानस्य प्रमारूपत्व एव जीवब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपत्तिविधिना सम्भाव्यते। बादरायणतन्त्रारम्भो भ्रमज्ञानसिद्धावेव। अत एव मण्डनमिश्रेणाप्यख्यातिवादनिरसनपूर्वकमन्यथाख्यातिवादसमर्थनं कृतम्, भ्रमज्ञानञ्च संस्थापितम्। यथार्थज्ञानेन संवादिप्रवृत्तिर्जायते, विसंवादिप्रवृत्तिरक्षार्थं सर्वैरेवायथार्थज्ञानं स्वीकृतम्। न्यायमतसिद्धान्यथाख्यातिसमर्थनार्थं मण्डनस्य प्रवृत्तिर्नास्ति; अपि तु भ्रमज्ञानसमर्थन एव तथा प्रवृत्तिः, न्यायमतसिद्धान्यथाख्यात्या सह जीवब्रह्मैक्यस्य सम्बन्धो नास्ति। अन्यथाख्यातिश्चानिर्वचनीयख्यातावेव पर्यवसानं लभते। अन्यथा मण्डनमिश्रस्य द्वैतवादित्वं स्यात्। ज्ञानस्य समारोपेणापि सिद्धिर्जायते। अतथावस्त्वपि

तथात्वरूपेण प्रतीतेर्विषयो भवति, अतो ज्ञाने विधिर्न सम्भाव्यत इत्यद्वैतवेदान्तिनां मतम्। मीमांसकास्त्वतथावस्तुनस्तथात्वरूपेण प्रतीतिविषयत्वं न स्वीकुर्वन्ति, ते हि कथयन्ति—अन्यवस्तुनोऽन्यरूपेण ग्रहणं बुद्धिर्नैव कर्तुं शक्यते, यस्मिन् वस्तुनि यो धर्मो नास्ति, तद्वस्तु तद्धर्मप्रकारतया बुद्धिविषयो न भवितुमर्हति। अन्यवस्तुनोऽन्यथारूपेण ग्रहणमेव भ्रान्तिः। इयं च भ्रान्तिर्न सम्भाव्यते, यतो ज्ञाने यद्धि वस्तु भासते, तदेव वस्तु तज्ज्ञानस्य विषयो भवति। यद्धि वस्तु यस्मिन् ज्ञाने न भासते, तद्वस्तु तज्ज्ञानस्य विषयो न भवितुमर्हति, ज्ञानेऽभासमानवस्तुज्ञानविषयो भवतीत्यन्तविरुद्धम्।

ये शुक्तौ रजतभ्रान्तिं स्वीकुर्वन्ति, ते भ्रान्तिज्ञाने रजतमपि भासन्त इति विषयश्च शुक्तिरिति प्रतीतिविरुद्धम्। प्रतीतिविरोधाद् भ्रमज्ञानस्य सिद्धिर्न सम्भाव्यते। भ्रमज्ञानस्वीकार एव ज्ञानमन्यवस्तुनोऽन्यथारूपेण ग्रहणं कुर्यात्। यस्मिन् यो धर्मो नास्ति, तत्र तस्य धर्मस्य ग्रहणे तु ज्ञानमात्रे लोकस्यानाश्वासो भवेत्, यतो विनापि विषयं यदि ज्ञानं स्यात्, तदा कस्मिन्नपि ज्ञाने लोकस्याश्वासो न स्यात्। तथा च तद्विषयं दृष्ट्वापि लोकानां निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादिति लोकव्यवहार एवोच्छिद्येत। ज्ञानस्य विषयव्यभिचारित्वाभाव एव सकलज्ञाने लोकानामाश्वासो भवेत्। अतः सकलं ज्ञानं समीचीनमिति स्वीकर्तव्यम्। अत एव तैरुक्तम्—

अहो बत महान् एष प्रमादो धीमतामपि।
ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किं निबन्धनः॥

ज्ञानं यदि विषयानुकारि नोदेति तदा ज्ञानं निर्विषयकं निरालम्बनं स्यात्, निरालम्बञ्च ज्ञानं ग्रहणायोग्यम्, शुक्तिरूपस्यानुकरणं विना यज्ज्ञानमुत्पद्यते, तज्ज्ञानं शुक्तिविषयकं नास्ति। एवं तस्य ज्ञानस्यालम्बनमपि शुक्तिर्नास्ति। इन्द्रियसम्बन्धः शुक्त्या सह नास्ति, परं ज्ञानं शुक्तिविषयकं नास्ति, अतो रजतं प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयो न भवितुमर्हति। येन सहेन्द्रियस्य सम्बन्धः, स प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयो नाभूत्, येन सहेन्द्रियस्य सम्बन्धो नास्ति, स एव प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयो जात इत्येतन्न सम्भाव्यते।

ज्ञानस्य भ्रमत्वस्वीकर्तृभिरुच्यते, इन्द्रियसन्निकृष्टशुक्तेर्ज्ञानेऽभासमानत्वेऽपि शुक्तौ यो हि रजतभ्रमः, तत्र शुक्तिरालम्बनं भवितुमर्हति। यत इन्द्रियसन्निकृष्टशुक्ती रजतभ्रमजनिकेति ज्ञानजनकत्वादेव शुक्तिर्भ्रमज्ञानालम्बनभूता। तथा च भ्रमज्ञानं न निरालम्बनम्। मीमांसकैरुच्यते—एतदपि न समीचीनम्। ज्ञानहेतुत्वादेव यदि ज्ञानेऽभासमानं वस्तु ज्ञानस्यालम्बनं स्यात्, तदा चक्षुरादीन्द्रियस्यापि ज्ञानजनकत्वाज्ज्ञानस्यालम्बनत्वं स्यात्। यद्धि ज्ञानवेद्यं यच्च यस्मिञ्ज्ञाने भासते, तदेव तज्ज्ञानस्यालम्बनं भवति। यद्धि यस्य ज्ञानस्य नैव वेद्यं तत्तज्ज्ञानस्यालम्बनं भवति। यद्धीन्द्रियसन्निकृष्टन्तदेव तज्ज्ञानवेद्यमित्यालम्बनं भवति। शुक्तिरभासमानेति तज्ज्ञानस्य नालम्बनं रजतञ्चा-

सन्निकृष्टमिति तत्प्रत्यक्षज्ञानस्यालम्बनं भवितुं नार्हति, अतो भ्रमवादिनां मते भ्रान्तिज्ञानं निरालम्बनमेव स्यात्। बौद्धानां मते ज्ञानमात्रमेव निरालम्बनमर्थाद् बाह्यानालम्बनं भवति। भ्रमज्ञानस्य निरालम्बनत्वे भ्रमज्ञानदृष्टान्तेनैव तन्मते ज्ञानस्य निरालम्बनत्वानुमानं स्यात्। विषयव्यवहारार्थमेव ज्ञानस्यापेक्षा। ज्ञानस्य निरालम्बनत्वे ज्ञानं कस्यापि व्यवहारस्य जनकं न स्यात्।

भ्रमवादिनामियं शङ्का—यदि शुक्ती रजतरूपेण नैव ज्ञानस्य विषयः, शुक्ती रजतरूपेण यदि न भासते, तदा लोके यच्छुक्तौ रजतज्ञानं तत् किम्?

शुक्तिसन्निकर्षदशायां यद्रजतज्ञानमुत्पद्यते तद्रजतस्मृतिः। रजतस्य चाक्षुषप्रत्यक्षता नास्ति, अत्र रजतस्मृतेः किं कारणम्? शुक्त्या सहेन्द्रियसन्निकर्षो न रजतस्मृतेः कारणम्, शुक्त्या सहेन्द्रियसन्निकर्षे सति शुक्लभास्वरत्वादिरूपेण शुक्तेर्ग्रहणं भवति; किन्तु दोषवशाच्छुक्तित्वरूपेण ग्रहणं न भवति, शुक्लभास्वरत्वादिरूपं शुक्ते रजतस्य च साधारणं रूपम्, तथा च शुक्ते रजतस्य च साधारणरूपेण शुक्तेर्ग्रहणं भवति। रजतसदृशरूपेण शुक्तेर्दर्शने सति द्रष्टृ रजतसंस्कारस्योद्बोधो भवति, उद्बुद्धरजतसंस्काराच्च रजतस्मृतिः। **"सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकात्"**। अत्रेयं जिज्ञासा यदेतस्य ज्ञानस्य भ्रान्तित्वं कथं सिद्ध्यति? यतः शुक्तिसन्निकर्षवशाच्छुक्तिरजतसाधारणशुक्लभास्वरत्वादिरूपेण सन्निहितशुक्तौ 'इदम्' इति प्रत्यक्षानुभव उत्पद्यते, सदृशदर्शनाच्च रजतस्मृतिरिति ज्ञानद्वयमेव यथार्थमित्येतस्य ज्ञानस्य भ्रान्तित्वं कथं सिद्ध्यति?

अख्यातिवादिनः कथयन्ति—शुक्लभास्वरत्वादिरूपेण पुरोऽवस्थितशुक्तिका 'इदम्'-रूपेण प्रत्यक्षविषयो भवति, प्रत्यक्षे शुक्तिकायां रजतभेदको विशेषधर्मः शुक्तित्वं तच्च दोषवशान्न गृह्यते। रजतसाधारणधर्मशुक्लभास्वरत्वादिकं शुक्तिकायां गृहीतम्, सदृशदर्शनजन्या रजतस्मृतिरपि तत्त्वोल्लेखशून्योत्पद्यते। 'तद्रजतम्' इत्येव स्मृत्याकारः तत्त्वोल्लेखशून्यं स्मृतिविषयभूतं रजतं प्रत्यक्षगृहीतशुक्तेर्दोषवशतो भिन्नरूपेण न गृह्यते, भिन्नदेशकालवृत्तिशुक्त्यादिकं परं भिन्नदेशीयत्वेन भिन्नकालीनत्वेन गृहीतं न भवतीत्युभयोर्विवेकग्रहणप्रयुक्ता शुक्तौ रजतार्थिनो रजतबुद्ध्या सह रजतप्रवृत्तेर्विसंवादो भवति। एतादृशविसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वादेवेदंग्रहणे रजतस्मृतौ भ्रान्तित्वव्यवहारो लोकानाम्। अगृहीतविवेकज्ञानद्वयं विसंवादिप्रवृत्तेर्जनकं भवतीत्युक्तज्ञानद्वयस्य समीचीनत्वेऽपि केवलविसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वादेव यथार्थज्ञानद्वयस्य भ्रमत्वं ग्रहणस्मरणात्मकमेतज्ज्ञानद्वयमनेन रूपेणोत्पद्यते, यथा गृह्यमाणस्मर्यमाणवस्तुद्वयस्य परस्परभेदकधर्मद्वयं ग्रहणस्य स्मरणस्य च विषयो न भवति। साधारणधर्मग्रहणादेव वस्तुद्वयस्याभेदग्रहो भवति। भेदाग्रहणमात्रमेव भवति, परं विवेकरहितपुरुषाणां भेदाग्रहणेऽभेदग्रहणस्याभिमानो जायते। वस्तुतो वस्तुद्वयस्याभेदो न भवितुमर्हति।

अत्रेयं जिज्ञासा जागर्ति यन्नास्ति तस्य ग्रहणं कथमिव भवति ? दोषवशाद् भेदाग्रहणमात्रं भिन्नवस्तुद्वयस्याभेदोऽलीकः, अलीकस्य प्रत्यक्षता न सम्भाव्यते । वस्तुतोऽलीकस्य ज्ञानमेव न सम्भाव्यते, अत एवाद्वैतवेदान्तेऽलीकवस्तुविषयकविकल्पवृत्तिः स्वीकृता । शब्दजन्यैवेयं वृत्तिः, भेदस्याग्रहणं दोषवशतः सम्भाव्यते, यथाऽल्पव्यवहित-वृक्षद्वयस्य दूराद् दर्शने सति द्रष्टा वृक्षद्वयमध्यस्थदेशं न गृह्णातीति संश्लिष्टाभिमानमेव करोति । अत्रासंश्लेषस्य ग्रहणमात्रम् । विवेकशून्यो जनः संश्लिष्टग्रहणाभिमानं करोति, आलोकाग्रहणे तमोदर्शनाभिमानस्येव, आलोकादर्शनव्यतिरिक्तं तमो नास्ति (विधि-वि० पृ०, ७०-७१) ।

पूर्वोक्तपूर्वपक्षसमाधानेऽद्वैतिनः संवदन्ति—अन्यवस्तुनोऽन्यरूपेण प्रतीतिर्न सम्भाव्यते—एतदसङ्गतमेव । यदि चक्षुःसंयुक्तशुक्तिकाखण्डस्य रजतरूपेणाप्रतीताव-थवा देशान्तरगतस्य रजतस्य पुरोवर्तित्वरूपेणाप्रतीतौ शुक्तिकाखण्डे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्न सम्भाव्यते । रजतं वस्तु 'इदंरूपेण' 'इदं'—वस्तु च रजतरूपेण रजतभ्रान्तौ भासते । यथा चाचार्यशङ्करोऽन्यान्याध्यासं स्वीकरोति, तथैवाचार्यमण्डनोऽपि । अत एव शुक्तिकाखण्डं रजतरूपेण । एवमेव देशान्तरीयं रजतमपि सन्निहितयुक्तिरूपेण प्रतीयते । एकतराध्यासं परित्यज्यान्योऽन्याध्यासस्वीकारस्याभिप्रायस्तु यदि शुक्तिकाखण्डं रजतरूपेण प्रतीतं न स्यात्, तदा रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । यद्धि वस्तु रजतरूपेण न प्रतीयते, तत्र रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्न भवति, यथा मृत्पिण्डादौ रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्न जायते । स्मर्य्यमाणरजते रजतार्थिनः प्रवृत्तिरिति वक्तुं न शक्यते, यतः स्मर्य्यमाणं रजतं पुरोवर्तिनि देशे नास्ति; किन्तु रजतार्थिनः पुरोवर्तिन्येव देशे प्रवृत्तिर्जायते ।

यच्चुच्यते स्मर्य्यमाणं रजतं पुरोवर्तिदेशे न भासते; किन्तु दोषवशान्मनस उपघात-निबन्धना रजतस्मृतिः, आकारस्तु 'तद्रजतम्' एतादृशतत्तोल्लेखरहितं 'रजतम्' एतन्मात्रमेव स्मरणम् । स्मर्य्यमाणं रजतं पूर्वदेशसम्बद्धं न भासते; अपि तूक्तस्मृतौ रजतमात्रमेव प्रतीयते रजतस्यासन्निधिर्न प्रतीयतेऽत एव रजतार्थिनः शुक्तिखण्डे प्रवृत्तिः ।

रजतस्यासान्निध्याप्रतीतिप्रयुक्तैव रजतार्थिन इदमास्पदे प्रवृत्तिस्वीकारेऽन्यत्रापि रजतार्थिनः प्रवृत्तिः स्यात्, राजतमसान्निध्यं त्वन्यत्रापि वर्तत एव परं शुक्तिखण्ड एव रजतार्थिनो नियतप्रवृत्तिर्भवति । रजतत्वसंसर्गज्ञाननिबन्धना प्रवृत्तिरिति स्वीकारे त्वन्यवस्तुन्यपि प्रवृत्ती रजतासंसर्गज्ञानस्य तत्रापि सद्भावात् । अख्यातिवादिनो रजत-त्वरूपेण शुक्तिकाखण्डस्य ज्ञानं नाङ्गीकुर्वन्ति ।

यदि शुक्तिकाखण्डेन सह स्मर्य्यमाणरजतस्य भेदाग्रहनिबन्धना रजतार्थिनः शुक्तिखण्डे प्रवृत्तिः, अदृष्टमृत्खण्डे चैतादृशी सम्भावना नास्ति । दृष्टस्मृतशुक्ति-

रजतयोर्भेदाग्रह एव रजतार्थिनः प्रवृत्तिकारणम्। अदृष्टमृत्पिण्डस्य स्मृतरजतस्य च भेदाग्रहो रजतार्थिप्रवृत्तिकारणं नास्ति।

अत्रेदं चिन्तनीयं यद् दृष्टशुक्तिखण्डेन सह स्मर्यमाणरजतस्य भेदो यथा न गृह्यते, तथैवादृष्टमृत्पिण्डेऽपि रजतभेदो न गृह्यतेऽतोऽदृष्टमृत्पिण्डे रजतार्थिप्रवृत्तिर्दुर्निवारैव। मृत्पिण्डस्यादृष्टत्वं शुक्तिखण्डस्य दृष्टत्वमिति वैलक्षण्यमात्रमेव प्रवृत्तेरप्रवृत्तेश्च कारणं न भवितुमर्हति। ज्ञानविषय एव प्रवृत्तिरिति ज्ञानविषये शुक्तिखण्डे प्रवृत्तिर्न च ज्ञानाविषये मृत्पिण्डे। परं पुरोवर्तिरजतमपि विषयो नास्ति। तत्र कथं प्रवृत्तिर्भवति, शुक्तिर्विषयो भवति; किन्तु शुक्तिस्तु न रजतार्थिनः प्रवृत्तिविषया, अतोऽकामेनाप्यविषये प्रवृत्तिरख्यातिवादिभिः स्वीकरणीया। अख्यातिवादिभिरुच्यते—दृश्यमानेन सह विवेकाग्रह एव कारणं प्रवृत्तेरदृश्यमानेन सह विवेकाग्रहः प्रवृत्तेः कारणमेव नास्ति।

दृश्यमानेन सह भेदाग्रहोऽदृश्यमानेन सह भेदाग्रह एतदुभयमपि स्वरूपभेदस्वरूपं न, विवेकाग्रहो विवेकग्रहणप्रागभावस्वरूपः। उभयत्रापि विवेकाग्रहणमस्त्येव, यतो ह्यख्यातिवादिमतेऽभावपदार्थ एव नास्तीत्यभावकृतं वैलक्षण्यं तन्मते न सम्भाव्यते।

शुक्तिखण्डस्य दृष्टत्वे शुक्तिखण्डेन सहेन्द्रियस्य योगोऽस्ति, शुक्तिखण्डस्य दर्शनमप्यस्ति। अदृष्टवस्तुना सह नैवेन्द्रिययोगो न च तद्दर्शनम्। अतो दृष्टविवेकाग्रहोऽदृष्टविवेकाग्रहश्च समान एवेति न वक्तुं शक्यते।

विवेकाग्रह इन्द्रिययोगस्य दर्शनस्य च क्वोपयोगिता? दृष्टवस्तुना सह विवेकाग्रहेऽपीन्द्रिययोगस्य दर्शनस्य कोऽप्युपयोगो नास्ति, अग्रहणं हि ग्रहणस्य प्रागभावमात्रम्। तत्रेन्द्रिययोगस्य दर्शनस्य च कोऽप्युपयोगो न विद्यते। इन्द्रिययोगस्य दर्शनस्य चोपयोगिता शुक्तौ रजतारोपे रजते शुक्त्यारोपे वा, यतः शुक्तौ रजतज्ञानं चाक्षुषभ्रमः, चाक्षुषभ्रमे चक्षुःसंयोगस्यावश्यकता विद्यते, यतः शुक्तिश्चक्षुःसंयुक्ता स्यादेवं सामान्यरूपेणार्थादिदंरूपेण तद्दर्शनं स्यात्, तदेव तत्र रजतारोपः। अन्यथा तदारोपो नैव सम्भाव्यते। अत इन्द्रियसंसर्गः दर्शनञ्च रजतसमारोप आवश्यकं न त्वग्रहणे।

मीमांसकसिद्धान्तो विस्तरेण ब्रह्मसिद्धौ विधिविवेके परिबृंहितः। तस्मिन् समये मीमांसकमतं प्रबलं प्रचलितमासीत्। अन्यथा ब्रह्मकाण्डविचारे विरोधोऽप्यपरिहार्यः। वेदान्तप्राचीनग्रन्थेषु मीमांसकानां विस्तृतो विचार उपनिबद्धः। विभिन्नमीमांसकप्रस्थानानां निर्देशो ब्रह्मसिद्धिग्रन्थे कृतः। वस्तुतोऽख्यातिवाद एव बादरायणसिद्धान्तस्य मूलोच्छेदकः। अख्यातिवादनिरसनपूर्वकमेव बादरायणीयसूत्रस्य शाङ्करभाष्यस्य च प्रवृत्तिः। भ्रमज्ञानस्य समर्थनं विना बादरायणीयसूत्रस्याभ्युत्थानमेव न सम्भाव्यते। भ्रमज्ञानमेव विपरीतख्यातिरन्यथाख्यातिर्वा भ्रमज्ञानमात्रमेवानिर्वचनीयख्यातौ पर्यवसन्नम्।

वटे यक्षस्तिष्ठतीतिवदेव ख्यातिपञ्चकप्रसिद्धिः। तस्मान्निर्मूलेयं प्रसिद्धिः—

आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिर्ख्यातिरन्यथा ।
तथाऽनिर्वचनख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम् ॥

परन्त्वेतासु ख्यातिषु रामानुजसमर्थिता सत्ख्यातिर्न गृह्यते, भोजराजसमर्चिताऽलौकिकख्यातिः, विज्ञानभिक्षुसमर्थिता सदसत्ख्यातिर्नैव संगृहीताऽतः ख्यातेरियत्ता नास्ति। वैज्ञानिकरीत्या ख्यातिविभागे तु चतुर्विधा ख्यातिः—सत्ख्यातिः, असत्ख्यातिः, सदसत्ख्यातिः, अनिर्वचनीयख्यातिः। एतद्व्यतिरिक्ता ख्यातिर्नैव सम्भाव्यते। अन्यथाख्यातिः, अख्यातिः, सत्ख्यातिः, अलौकिकख्यातिश्च सत्ख्यातिविशेषैव, यतो भ्रमे भासमानं वस्तु देशान्तरे सत्, केषाञ्चिन्मते तत्रैव सत्, यत्राध्यस्तं वस्तु भासते, यथा रामानुजमते सत्ख्यातिः। शुक्तौ रजतप्रतीतिदशायां पञ्चीकरणप्रक्रियया शुक्तौ रजतांशो वर्तते। दोषवशादेव शुक्तावरजतांशस्य ग्रहणं न भवति, केवलं रजतांशस्यैव ग्रहणं जायते। आत्मख्यातिबौद्धमते भ्रमे भासमानं वस्तु विज्ञाने सत्, अलौकिकख्यातिवादिमते भ्रमे भासमानं वस्तु यद्यप्यलौकिकं तथापि सदेव वस्तु, तस्मादिमे सत्ख्यातिवादिनः। अवान्तरमतभेदस्तु कल्पतरावुपबृंहितः। माध्यमिकानां माध्वानां च सम्मताऽसत्ख्यातिः। भ्रमे भासमानं वस्त्वत्यन्तमसदित्याशयः। एतासां ख्यातीनामनिर्वचनीयख्यातिप्रतिष्ठायाञ्च सदसत्ख्यातिः स्वयमेव निरस्ता। सदसत्ख्यातिस्वीकारे कुत्रापि कस्यापि प्रवृत्तिर्न सम्भाव्यते, तस्मात् सत्ख्यातिरसत्ख्यातिश्चानिर्वचनीयख्यातिश्च स्वयमेव सिद्ध्यति। उक्तं कल्पतरौ—

अथवाऽसन्निधानेन सत्ख्यातिरिह वारिता।
अवभासादसत्ख्यातिः नृशृङ्गे तदशर्नात् ॥

(कल्पतरुः, पृ० १९-२०)

एकस्य वस्तुनः सत्यतायामद्वैतवादोऽधिकवस्तुनः सत्तायां द्वैतवाद इति।